

ÚJ KÖNYVEK

Borvendég Zsuzsanna: Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzki-vonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017

190 oldal, 2000 Ft

A szocialista tervgazdaság céljait kiszolgáló vállalati szerkezet jött létre az 1948-as kommunista hatalomátvétel és az államosítás után. A beszerzést és az értékesítést, néhány kivételtől eltekintve, leválasztották a termelésről. A termelővállalatok nem találkoztak a végső fogyasztóval. Az állami és szövetkezeti tulajdonban levő bel- és a kizárólag állami tulajdonban levő külkereskedelmi vállalatok foglalkoztak egy termék vagy termékcsoporthoz forgalmazásával. A külkereskedelem ebben a zárt gazdasági-társadalmi rendszerben sajátos újkori „kereskedelmi kapuként” (Polányi, 1972) működött.

Szakosított külkereskedelmi vállalatok bonyolították le egy-egy termékcsoporthoz kivitelét és behozatalát az éves vállalati tervben meghatározott mennyiségben és összetételben. Két gyökeresen eltérő piacon tevékenykedtek: egyszerre igyekeztek teljesíteni a KGST-országok tervegyeztetései alapján kötött államközi szerződések volumen- és összetétel-előírásait, továbbá a tőkés kivitel és behozatal bevételi és nyereségterveit. A szakosított külkereskedelmi vállalatok rendszerének létrehozását a tervgazdaság sajátos működés módja mellett azzal is indokolták, hogy „csak így lehet megvédeni a belgazdaságot az ellenséges külföldi behatolással szemben, külö-

<https://doi.org/10.47630/KULG.2018.62.5-6.83>

nösen a kialakuláskor jellemző hidegháborús környezetben”. Továbbá „kevés volt a megbízható káder és különösen a vezető” (Salgó, 1989, 44. o.).

A létező szocializmusban a jó külkereskedő nem csupán termékismerettel, kereskedői készségekkel és kapcsolatokkal rendelkezett, hanem képviselnie, teljesítenie kellett a szocialista rendszer biztonsági-bizalmi előírásait is. Nemcsak a szocializmus vállalatkutatói (róluk később még lesz szó), hanem a gazdaság szereplői (a vállalatok vezetői, a munkavállalók) is tudták, hogy a külkereskedelmi vállalatok és a külkereskedők különleges és kivételezett helyzetben voltak az emberek és eszmék szabad áramlását, a kapitalista világpiac „kiszámíthatatlan” hatásait minimálisra csökkentő, zárt szocialista társadalomban és gazdaságban.¹ A legfeljebb három-évenként turistaútlevelemmel (kiutazási engedéllyel) a vasfüggönyön túlra utazók (már ha kérelmüket a hatóság indokoltnak találta) kivételezett csoportként tekintettek a szolgálati útlevelemmel rendszeresen Nyugatra utazó külkereskedőkre és diplomatákra, akik fizetésüket nyugati valutákban kapták, állomáshelyükön vagy szolgálati útjaikon vásárolhattak és itthon felárral eladhattak a hazai piacon hiánycikknek számító termékeket. A hetvenes–nyolcvanas években a külkereskedelmi vállalatok világát vizsgáló és elemző terepkutatók (Salgó, 1987, Pete, 1987) azt is felismerték, hogy a külkereskedelem, a külkereskedők különleges státusát az is magyarázza, hogy a tranzakciók egy nem elhanyagolható része nem vagy nem csupán a bevétel, a nyereség növelését, hanem külpolitikai, gazdaságpolitikai célokat is szolgált.

Ezzel elérkeztünk a könyv tárgyához. „A kötet kísérletet tesz a Kádár-kori magyar hírszerzés szerepének rekonstruálására a keleti blokk embargós beszerzései-
nek lebonyolításában, a COCOM-lista kijátszásában, és képet kaphatunk az eközben időnként elkövetett gazdasági visszaélések nagyságrendjéről is... Megismerjük a valutakitermelés lényegét, az »alkotmányos költség« fogalmát. Azt, hogy hogyan működött a titkos jutalékok rendszere a különböző közvetítő cégek beiktatásával, amelyek eleinte a nyugati kommunista vállalatok tulajdonában álló vállalatok voltak, majd egyre nagyobb teret sikerült nyerniük a magyar vegyesvállalatoknak is” (9. o.).

¹ „A külkereskedelmi kapcsolat ugyanis – a dolog természete folytán – külkapcsolat, ha úgy tesszük, majdnem külügy: külföldi személyekkel, országokkal való gyakori és rendszeres kapcsolattartást jelent. Ez pedig a szocialista országokban mindig »érzékeny« kérdés volt.” (Pete, 1987, 17. o.)

Források – szövegkörnyezet

Borvendég Zsuzsanna elemzésének legfontosabb forrása az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (továbbiakban ABTL) és más levéltárakban fellelhető iratanyag, „különösen a kémelhárítás és a hírszerzés által keletkeztetett dokumentumok” (8. o.). A témában megjelent friss – 21. századi – újságcikkeket, könyveket és a történetek néhány még élő szereplőjével készített, illetve gyűjteményekben fellelhető interjúkat is használ a bizonyításhoz és dokumentáláshoz. A szerző többnyire nem idézi, hanem elmeséli és értelmezi forrásait. Eközben gyakran nem bizonyít, hanem valószínűsít dolgokat (feltehetően, bizonyára, valószínűleg stb.). Például: „Ezek a visszatérítések már tényleg nem jelentek meg semmilyen kiutatásban, egy részük feltehetően a szolgálat büdzséjét növelte, de a nagyobb része magánszámlákra vándorolhatott” (45. o.). Számos esetben, amikor egy témára (mint például erre az ügyre) visszatér, akkor a korábban csak valószínűsített dolgokra tényekként hivatkozik.

A keletkeztetett dokumentumok, iratok felhasználásának, értékelésének esélyeit *Borvendég* szerint sem javítja, hogy „A hírszerzés feladata megoszlott a korszakban a Belügyminisztérium Állambiztonsági Főcsoportfőnöksége és a Magyar Néphadsereg Vezérkarának 2. Csoportfőnöksége között, de az utóbbi szervezet iratai nem állnak a kutató rendelkezésére, így a kötetben leírt egyes események és a közöttük levő összefüggésrendszer felvázolása – kényszerűségből – némileg egyoldalú: az egymással sokszor rivalizáló intézmények egyikének szemszögéből vizsgálhatjuk csak a történeteket” (8. o.).

Történettípológia

A politikai célokat szolgáló, többnyire a nyereség vagy a bevétel rovására végrehajtott tranzakciók, a „külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás” sokáig legfontosabb formája az volt, amelyben a magyar (vagy más szocialista országban működő) külkereskedelmi vállalatok a *nyugat-európai kommunista pártok vagy a pártok bizalmasai tulajdonában levő cégeknek vagy rajtuk keresztül harmadik félnek szállítottak vagy tőlük vásároltak termékeket, szolgáltatásokat*. A „kommunizmus világméretű győzelmét” szolgálta például, hogy „a hidegháború teljes időszakában jelentős pénzügyi támogatást kaptak az itáliai elvtársak a keleti blokk országaiból. Ennek a támogatásnak a legnyilvánvalóbb formája az Olasz Kommunista Párt saját

vállalatainak előnyben részesítése volt, de a pártvállalatokkal folyó kereskedelem mellett közvetlen pénzforrásokat is biztosított számukra Magyarország a római és az 1961-ben felállított milánói kereskedelmi kirendeltség segítségével” (28. o.). Még a szocialista rendszer utolsó hónapjaiban is működtek a kommunista pártok támogatásának ilyen csatornái.

A külkereskedelem fedettségében zajló hírszerzési tevékenység súlypontja fokozatosan áttevődött a *COCOM-lista kijátszását szolgáló akciókra és játszmákra*. A fitalabb, kevésbé tájékozott olvasóknak: 1947 és 1989 között az Egyesült Államok és szövetségesei egy exporttilalmi listával, az úgynevezett COCOM-listával igyekeztek megőrizni a fegyverkezési versenyben, különösen az atomfegyvergyártásban és az elektronikában szerzett előnyüket.² *Borvendég* számos, időnként a krimikbe illő történettel mutatja be a COCOM-lista kijátszásának módszereit és csatornáit. Például a „Videoton a keleti blokk egyik legnagyobb embargós beszerzője lett a hetvenes–nyolcvanas évekre. A beszerzések megkönnyítésére a Videoton 1969 tavaszán külkereskedelmi jogot kapott: létrejött a Videoton Ipari Külkereskedelmi Rt. Részen az anyavállalat állt kapcsolatban a nagy számítástechnikai világcégekkel, részben pedig leányvállalatokat, üzletkötőket használt a COCOM-lista kijátszására” (74. o.).

A történetek elmaradhatatlan szereplője a kellő haszon fejében a lista kijátszásának kockázatát vállaló nyugat-európai tőkés vállalat, még inkább a tiltott termékeket az ellenőrzés elől eltüntető közvetítő vállalatlánc. Különösen fontos szerepet játszottak a kijátszásban a nyugati országokban bejegyzett magyar és külföldi tulajdonban levő vegyesvállalatok, bankok és tulajdonosaik, menedzsereik, a nemritkán nemcsak fedett, hanem kettős ügynökök is. Például „a re-exportüzletek esetében lehetőség nyílt a származási ország elfedésére is, hiszen amennyiben az áru érintette a közvetítő cég országát, tehát nem direkt szállítás történt a két üzletfél között, akkor lehetőség volt az áruk átcsomagolására, papírjainak kicserélésére is” (41. o.).

A hírszerzés folyamatosan ellenőrizte a *külpolitikai, katonapolitikai célok*nak alárendelt (inkább nyereségvivő, mint hozó) nagy projekteket is. *Borvendég* részletesen ismerteti azt a fegyverüzletet, amelybe 1979-ben a líbiai vezetés a Technika Külkereskedelmi Vállalattól „egy teljes híradástechnikai rendszer leszállítására kért

² „A COCOM-lista egy, a keleti blokk országait sújtó, multilaterális kereskedelmi embargó volt. A lista az embargót koordináló 1947-ben alapított bizottság, a *Coordinating Committee for Multilateral Export Controls* első két szavának rövidítéséből kapta nevét. A COCOM-lista egy csúcstechnológiai termékeket tartalmazó feketelista volt. A listán szereplő termékeket tilos volt az embargó alatt álló országokba (KGST, Kína) exportálni, hogy azok így egyre inkább lemaradjanak a fegyverkezési versenyben. A COCOM-listát ezért a hidegháborús gazdasági hadviselés egyik formájának is lehet tekinteni” (Wikipédia).

ajánlatot, amely komplex katonai szolgáltatásokat és a hozzá tartozó létesítmények kivitelezését is magában foglalta. A politikai és katonai vezetés komoly nyomást gyakorolt a magyar elektronikai iparra, hogy vállalja el a hatalmas megrendelést, amely abban a pillanatban meghaladta az ország ipari teljesítőképességének lehetőségeit és fejlettségi színvonalát” (89–90. o.).

Az intézményes korrupció – és a terjedelme

A politikai célokat szolgáló tranzakciók tervezői és végrehajtói „hivatalból” fizethettek csúszópénzeket, a szokásost jóval meghaladó jutalékokat.³ „Az »alkotmányos költségnek« elnevezett tételeket a Magyar Nemzeti Bank folyósította a nyugati világban lévő kereskedelmi kirendeltségekre, illetve biztosította a külkereskedelmi vállalatok számára, és eredetileg a közvetítő cégek jutalékainak fedezetére szolgált, azonban szerepe gyorsan bővült, és a »bizalmas jellegű kiadások kezelésére vonatkozó utasítás« már a kenőpénzként funkcionáló összegek felhasználásáról is rendelkezett.”⁴

A költségek kezelésének ez a rendszere „magában hordozta a visszaélések lehetőségét” (40. o.). Több esetben a magasabb tranzakciós költségekből nemcsak a partnerek, hanem a magyar külkereskedő-hírszerzők is elvették a részüket. „Az alkotmányos költségkeretet legegyszerűbben úgy lehetett megdézsmálni, hogy az ebből kifizetett jutalékok néhány százalékát visszakérték a korrumpált üzletkötőtől. Ezek a visszatérítések már tényleg nem jelentek meg semmilyen kimutatásban, egy részük feltehetően a szolgálat büdzsáját növelte, de a nagyobb része magánszámlákra vándorolhatott” (44–45. o.).

Mennyire volt rendszerszerű az ilyen bűnözés vagy működésmód? Mivel a hivatalos vizsgálatok számos esetben a rivalizáló titkosszolgálatok közötti játszmák részei voltak, továbbá a tranzakciókban sok esetben közreműködött a KGB vagy más külföldi titkosszolgálat, az eljárást gyakran leállították, következmények nélkül maradt. Az ilyen szempontból kivételnek számító, a Mineralimpex-vezér, *Russay*

³ Ez nem a szocialista külkereskedelem különös tulajdonsága: ma is alkalmazzák a külgazdasági diplomáciában és a külkereskedelemben.

⁴ „A bizalmas jellegű kiadásokon az egyes szerződések megkötésével és bonyolításával, továbbá piacok és kontingensek megszerzésével és fenntartásával, illetőleg az áruforgalom bővítésével kapcsolatos olyan anyagi áldozatvállalást kell érteni, amelynek közvetlen vagy közvetett kedvezményezettje külföldi és amely nem minősül az áruforgalommal kapcsolatos szokásos, közvetlen vagy közvetett költségnek.” Idézi: *Borvendég* (44. o., MNL OL XXIX-G-20b 21. d. levéltári jelzet).

István ellen folyó eljárás részleteit és számos dokumentumát azonban részletesen olvashatjuk a könyv lapjain. Az izgalmakban és fordulatokban bővelkedő esettörténet során felderített – részben visszaszerzett – mai értéken számított mintegy 6,5 milliárd forint azt jelzi, hogy a hírszerzési akciók során jelentős pénzüsszegek kerülhettek magánszámlákra főként a nyolcvanas években.

Borvendég szerint az ilyen tranzakciók számottevően hozzájárultak Magyarországnak külső eladósodásához, de erre nézve nem közöl érdemi bizonyítékokat, illetve becslést. Csak egy vállalat hazahozott vagyonát mutatja be, amely nem alkalmas az állítás igazolására. Másként: merész és nem meggyőző vállalkozás a magyar állam külső adósságáról csak állambiztonsági jelentések alapján írni. Különösen akkor, ha az eladósodás történelmi és szerkezeti okait alaposan feldolgozta a hazai közgazdasági irodalom.⁵

A másik diskurzus

Mint akkori terepkutató némi szomorúsággal állapíthattam meg, hogy *Borvendég* *Zsuzsanna* nem használta a hetvenes–nyolcvanas években a külkereskedelmi vállalatokról készült esettanulmányokat⁶ (*Lányi*, 1980, *Pete*, 1987, *Salgó*, 1987) és nem dolgozott az 1956-os Intézet Oral History Archívumának gazdag gyűjteményéből sem. Pedig a közel 650 mélyinterjúból mintegy 30 a szocialista külkereskedelem vezetőivel, köztük a könyv egyes szereplőivel készült.

Az interjúkat nem, de az esettanulmányokat újraolvasva azonban megnyugtathatom a szerzőt, hogy döntő hibát nem vétett. A terepkutatók csak elvétve utaltak ezekben a tanulmányokban a hírszerzés ügyeire. A Generalimpex-történet egyik epizódjában például kiderül, hogy „A tőkés versenytársak hasonló vagy jobb minőségű termékeket lényegesen alacsonyabb áron képesek szállítani. Ezzel is magyarázható, hogy a magyar cikket csak egyes fejlődő országok (főleg közel-keletiek) vásárolják, rendszerint valamilyen speciális (gyakran nem közgazdasági természetű) megfontolásból” (*Pete*, 1987, 45–46. o.).

A vállalatleírások ugyanis a korabeli reformdiskurzust követik, döntően a vállalati önállóságról, a piaci verseny korlátairól és hatáiról szólnak. Ebben a világban például a vegyesvállalat – amely *Borvendég* történetében a COCOM-lista kijátszásának hatékony eszköze – a piaci verseny hatásaira a szak külkereskedelmi vállalatoknál érzékenyebben és hatékonyabban reagáló vállalati forma. A külkereskedő

⁵ A teljesség igény nélkül lásd: *Gács* [1982], *Oblath* [1992], *Mihályi* [2013].

⁶ Lásd: *Lányi* [1980], *Pete* [1987], *Salgó* [1987].

pedig a hírszerzés mellett vagy helyett a vállalati forgalom és haszon növelésében is érdekelt gazdasági szereplő volt.

Döntő hibát nem vétett, de kihagyott egy fontos lehetőséget. Csak remélem, hogy a korszak történész kutatói – talán a munkát folytatni szándékozó *Borvendég Zsuzsanna* is – előbb-utóbb felismerik, hogy alaposabb, *kiegyensúlyozottabb* tudáshoz jutnak, ha megtanulják a reformdiskurzus nyelvét, és a többi forrás mellett használják a létező szocializmus éveiben készült tanulmányokat is. A terepkutatók a kor virágnyelvén bemutatták azt a közeget és ösztönzési rendszert, amelyben a hírszerzők, titkos ügynökök tevékenykedtek. Az életútinterjúkból pedig alaposabban és árnyaltabban megismerhetőek (lettek volna) a külkereskedelem irányítóinak, vezetőinek viselkedését meghatározó értékek, ideológiák és ösztönzők. Ahol számos külkereskedő tevékenysége a szokásos adásvétel mellett vagy helyett a politikai-bizalmi feladatok végrehajtására és ellenőrzésére is kiterjedt. A szabályozási, szervezeti, irányítási háttér felvillantásával a feldolgozott esetek így nem csupán – mint láttuk – nem problémamentes források és forrásértelmezések alapján bemutatott extremitások lennének, hanem a korszak rendszerszerű működésének szerves elemei. Egy ilyen szemléleti változás nemcsak árnyalta volna a szerző mondanivalóját, hanem a következő munkaszakasz előítéletektől mentes hipotézisének kidolgozását is segíthetné.

Laki Mihály

Irodalomjegyzék

- Gács János [1982]: Vállalati magatartás importkorlátok között. In: Major I. (szerk.): Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 389–416. o.
- Lányi Kamilla [1980]: Vállalati szereptudat – vállalati kapcsolatok. In: Vállalati magatartás – vállalati környezet (szerk.: Tardos Márton). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 39–89. o.
- Mihályi Péter [2013]: A magyar gazdaság útja az adósságválságba, 1945–2013. Corvina Kiadó, Budapest.
- Oblath Gábor [1992]: Külső adósságfelhalmozás és az adósságkezelés makroökonómiai problémái Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 7–8. sz.
- Pete Péter [1987]: Verseny a külkereskedelemben (Esettanulmány a Generalimpex példáján). MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Polányi Károly [1972]: Dahomey és a rabszolga-kereskedelem. Egy archaikus gazdaság elemzése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Salgó István [1987]: A „magasabb rendű” vállalat (Egy külkereskedelmi szakvállalat, a Chemolimpex esete). MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Salgó István [1989]: Külkereskedelmi vállalat, külkereskedelmi szervezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Laki Mihály, az MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézetének tudományos tanácsadója.
E-mail: laki.mihaly@krtk.mta.hu